

Byzantina Symmeikta

Vol 13 (1999)

SYMMEIKTA 13

Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα

Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.864](https://doi.org/10.12681/byzsym.864)

Copyright © 2014, Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ Σ. (1999). Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 13, 157-166. <https://doi.org/10.12681/byzsym.864>

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα τόσο στη δομή όσο και στην οργάνωσή του κληρονόμησε και συνέχισε την ελληνιστική παράδοση σχεδόν χωρίς διαφοροποιήσεις¹. Καθ' όλη τη μακρά διάρκεια του Βυζαντίου παρέμεινε περίπου το ίδιο και αποτελείτο από τρεις κύκλους σπουδών: *ιερά γράμματα* (στοιχειώδης εκπαίδευση), *εγκύκλιο παιδεία* (μέση εκπαίδευση) και *ανώτερη εκπαίδευση*.

Για την ανώτερη εκπαίδευση μεριμνούσαν και την ενίσχυαν οικονομικά η Εκκλησία και η Πολιτεία, καθώς η πρώτη ενδιαφερόταν να μορφώσει τους κληρικούς της, ενώ η δεύτερη τους κρατικούς λειτουργούς της². Αν και τα δεδομένα της εκπαίδευσης ποίκιλλαν από καιρού εις καιρόν, φαίνεται πως ο Όμηρος, ο Αριστοτέλης, ο Δημοσθένης και ο Ευκλείδης διδάσκονταν καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο.

1. Για την παιδεία κατά τα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια βλ. H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Παρίσι κ.κ.: πρβλ. C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 125-148. Για την βυζαντινή εποχή μέχρι το 10ο αιώνα βλ. P. LEMERLE, 'Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, ελλ. μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1985² και Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, *Διαβάζω*, τχ. 129, 1985, 36-41. Για την εκπαίδευση τον 11ο αιώνα, βλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 193-248. Πρβλ. γενικά, Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α/1, Αθήνα 1900, 35-137, και τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1900, 115-125.

2. Για την ανώτερη εκπαίδευση βλ. F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Λιψία-Βερολίνο 1926, 25-35· P. SPECK, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Μόναχο 1973· C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Λευκωσία 1982· LEMERLE, 'Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, 53 κ.ε., 74 κ.ε., 238-240· ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. ΣΤ', 115-125· Ε. Κ. ΧΡΥΣΟΣ, *Πανεπιστημιακή ζωή στα περιφερειακά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τὸν ἕκτο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 1986.

Μολονότι οι γνώσεις μας για την εκπαίδευση θεωρητικής κατεύθυνσης είναι σχετικά ικανοποιητικές, για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε. Συνήθης τρόπος για την εκμάθηση μιας τέχνης³ φαίνεται πως ήταν η πρακτική εξάσκηση κοντά σε κάποιον ειδικό⁴ και είναι άγνωστο αν υπήρχαν σχολεία με τεχνική κατεύθυνση.

Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία από τη Νεαρά του 1047, η οποία εκδόθηκε από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055) και αφορά την αναδιάρθρωση των νομικών σπουδών⁵ και το διορισμό του Ιωάννη Ξιφιλίνου, μετέπειτα πατριάρχη (1065-1075), στη θέση του πρώτου νομοφύλακα, φωτίζουν κάπως το θολό τοπίο σχετικά με την τεχνική εκπαίδευση τον 11ο αιώνα. Για το ζήτημα αυτό ιδιαίτερα χρήσιμα είναι δύο χωρία της Νεαρής, στα οποία ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, ο εμπνευστής και συντάκτης της⁶, περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε μέχρι τότε στο χώρο της παιδείας και ειδικά της νομικής εκπαίδευσης.

3. Για τις «τεχνικές» επιστήμες στο Βυζάντιο, (π.χ. μηχανική, πολεμική, ορυκτολογία, φαρμακολογία, χημεία, βοτανική, κλπ.) και για τις σχετικές πραγματείες, βλ. H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Γ', *Μαθηματικά και ἀστρονομία, φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἰατρικὴ, πολεμικὴ τέχνη, νομικὴ φιλολογία, μουσικὴ*, ελλ. μτφρ. Γ. Χ. Μακρῆς, Ἰω. Οἰκονόμου-Ἀγοραστοῦ, Τ. Κόλιας, Ἐλ. Παπαγιάννη, Σπ. Τρωιάνος, Δημ. Γιάννου, Ἀθήνα 1994, 73-182· πρβλ. K. VOGEL, *Byzantine Science*, στο: J. M. HUSSEY (εκδ.), *The Cambridge Medieval History*, τόμ. IV, *The Byzantine Empire, Part II, Government, Church and Civilisation*, Cambridge 1967, 264-305.

4. LEMERLE, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς, 235-236.

5. Με τη Νεαρά του 1047 ο Κωνσταντίνος Μονομάχος οργάνωσε τη νομική σχολή και όρισε ως πρώτο νομοφύλακα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι η νομική σχολή του Ιωάννη Ξιφιλίνου και η φιλοσοφική σχολή, που λειτουργούσε με επικεφαλής τον Μιχαήλ Ψελλό, αποτέλεσαν ένα «πανεπιστήμιο»: FUCHS, *Die höheren Schulen*, 24-25· ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινῶν βίος και πολιτισμὸς*, τόμ. ΣΤ', 116, 122, 124-127· M. J. KYRIAKIS, *Student Life in Eleventh Century Constantinople*, *Βυζαντινά* 7, 1975, 170.

Άλλοι σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν την απουσία ενιαίου (και μάλιστα κρατικού) εκπαιδευτικού φορέα· βλ. Wanda WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6, 1976, 223-243 και Η ΊΔΙΑ, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7, 1979, 1-107, κατά την οποία ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος είχαν κοινό ιδιωτικό σχολείο, που αργότερα χωρίστηκε σε δύο εκπαιδευτήρια (φιλοσοφίας και νομικής) επικορηγούμενα από το κράτος.

Κατά τον LEMERLE, *Cinq études*, 205-206, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα χωριστά. Η κατάσταση μεταβλήθηκε, όταν ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, σε μία προσπάθεια «εκδημοκρατισμού» των κρατικών υπηρεσιών, χρησιμοποίησε τον Μιχαήλ Ψελλό και τον Ιωάννη Ξιφιλίνο στην αυλή και στη συνέχεια αναδιοργάνωσε τη φιλοσοφική σχολή, στην οποία έθεσε επικεφαλής τον Μιχαήλ Ψελλό, και τη νομική με επικεφαλής τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.

6. *Αὐτὸς σκοπίσας πρᾶγμα κοινῆ συμφέρον, / αὐτὸς βασιλεῖ τὸ σκοπηθὲν γνωρίσας, / αὐτὸς τειρείσας, / αὐτὸς ἐστὶν ὁ γράφων*. P. DE LAGARDE - J. BOLLING, *Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in*

Στο πρώτο από αυτά τα χωρία ο Ιωάννης Μαυρόπουλος τονίζει τη σημασία της δικαιοσύνης για τη σωστή διακυβέρνηση ενός κράτους και παρατηρεί πως, παρά την αξία της, οι νόμοι είχαν παραμεληθεί, καθώς μέχρι τότε δεν είχε επιλεγεί άνδρας ικανός (*οὐκ ἄνδρα πρὸς τοῦτο δυνατὸν ἐκλεξάμενοι*), δεν είχε οριστεί ειδικός χώρος για τη συνάθροιση ὄσων ενδιαφέρονταν για τη νομική επιστήμη (*οὐ συναγωγῆς τινα τόπον τοῖς νόμων ἐρασταῖς ἀποτάξαντες*), δεν είχε καθοριστεί αμοιβή σε εἶδος⁷ (*οὐ σιτήσεις ὀρίσαντες*) ούτε είχαν διευθετηθεί ζητήματα που εκ των πραγμάτων αφορούν τη σύσταση και τη συγκρότηση διδασκαλείου (*οὐκ ἄλλο τι τῶν ὅσα συνιστᾶν τε καὶ συγκροτεῖν διδασκαλείου πέφυκε τάξιν οἰκονομήσαντες*). Ἐτσι, η νομομάθεια είχε εγκαταλειφθεί σαν ακυβέρνητο πλοῖο στη μέση του πελάγους (*ἀλλ' ὡς ἀκυβέρνητον πλοῖον τὴν ἱερὰν νομομάθειαν ἐν μέσῳ τῶ πελάγει τοῦ βίου κατέλιπον*)⁸. Συνεπῶς διδασκαλεῖο συναποτελούσαν ἕνας χώρος καθορισμένος για τη διεξαγωγή των μαθημάτων⁹, ἕνας δάσκαλος επιλεγμένος, πιθανόν ἀπὸ τον αυτοκράτορα και κάποιους ειδικούς, και η παροχή σ' αὐτὸν αμοιβῆς.

Συνεχίζοντας την περιγραφή της κατάστασης στον τομέα της παιδείας, ο συντάκτης της Νεαρᾶς σημειώνει πως οι ευνοϊκές συνθήκες που επικράτησαν στην αυτοκρατορία ἔδωσαν τη δυνατότητα στον Κωνσταντῖνο Θ' να επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νομική επιστήμη. Στο δεύτερο χωρίο, λοιπόν, ο αυτοκράτορας φέρεται να θεωρεῖ συμφορὰ ὅτι, ἐνῶ για τις λογικές και για μερικές ἀπὸ τις βάνανυσσες επιστήμες και τέχνες (*δεινόν... τῶ ὄντι καὶ σχέτιον ταῖς μὲν ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαί, καὶ τῶν βαναύσων ἐνίαις*) εἶχαν οριστεί χώροι διεξαγωγῆς μαθημάτων και επικεφαλῆς (*καὶ χώρας ἰδίας καὶ καθηγεμόνας ἀποτετάχθαι*),

codice vaticano graeco 676 supersunt, *Abhandlungen der histor.-philolog. Klasse der königl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen* 28, 1882, ἐπίγραμμα 94, σελ. 50· Απ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη: Παράρτημα ἀριθμ. 18, Ἰωάννινα 1982, 31· LEMERLE, *Cinq études*, 207.

7. Το σιτηρέσιο αποτελοῦσε, παραδοσιακά, τὴν αμοιβὴ σε εἶδος που παρεχόταν στους διδασκάλους· ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. ΣΤ', 124.

8. A. SALAC, *Novella Constitutio Saec. XI Medii, Quae est de schola iuris Constantinopoli constituenda et legum custode creando, a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata*, Πράγα 1954, 19, § 4.

9. Για τα σχολεῖα στο Βυζάντιο, βλ. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς σὺμανισμός*, 217-240 (ειδικά για τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τον Βάρδα ἕως τον Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο)· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολεῖου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε. Ἀθήνα 1989, 328-332· LEMERLE, *Cinq études*, 227-235 (ὅπου ο συγγραφέας αναφέρεται λεπτομερῶς στα σχολεῖα τον 11ο αἰῶνα).

είχαν απονεμηθεί προεδρίες (*προεδρίας τε κεκληρωσθαι*)¹⁰, είχαν δοθεί σιπίσεις (*καὶ σιπίσεις προσαφορίσασθαι*) και είχε διευθετηθεί οτιδήποτε θα διευκόλυνε εκείνους που συμμετείχαν στην εκπαιδευτική διαδικασία ως διδάσκοντες ή διδασκόμενοι (*καὶ τί γὰρ οὐ προσεῖναι καλὸν εἰς παραμυθίαν τῶν μειόντων*), εντούτοις το πιο αναγκαίο από τα μαθήματα είχε εξολοκλήρου παραμεληθεί και απορριφθεί (*τὸ δὲ πάντων μὲν μαθημάτων ἀναγκαιότατον... ἀλλ' ὅλως ἠμελήσθαι καὶ ἀπερρῖφθαι*)¹¹. Σύμφωνα, επομένως, με τον ορισμό του *διδασκαλείου* στην πιο πάνω παράγραφο, γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα λειτουργούσαν στην αυτοκρατορία, κατά πάσα πιθανότητα στην πρωτεύουσα, *διδασκαλεία ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαὶ καὶ τῶν βαναύσων ἐνίαις*. Βάναυσος και λογικός είναι δύο ὀροι που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

Σύμφωνα με τα βυζαντινά λεξικά, *βάνουσσος* ονομαζόταν ο τεχνίτης που εργαζόταν με τη φωτιά¹², ενώ *λογικός* εκείνος που σχετιζόταν με τον ὀρθό λόγο, δηλαδή με τη διάνοψη, ὀπως ο γραμματικός και ο ρήτορας¹³.

Ο ὀρος *βάνουσσος* διασαφηνίζεται με την ἀνάλυση των χωρίων στα ὀποία ἀπαντά. Στο Βίο Β' του Θεοδώρου Στουδίτη (759-826) *βάνουσοι* ἀποκαλούνται οι υφαντές, οι ράφτες, οι εργαζόμενοι σε δέρματα (*σκυτοτόμοι*), οι κατασκευαστές σκηνῶν (*σκηνοποιοί*), οι εργαζόμενοι λεπτή εργασία κυρίως σε ξύλο (*λεπτοουργοί*), οι κτίστες ή αρχιτέκτονες (*οἰκοδόμοι*) ή ὀσοι κατασκεύαζαν λειτουργικά σκεύη χρησιμοποιώντας φωτιά¹⁴. Τον 11ο αἰῶνα ο Μιχαήλ Ψελλός, σε εγκώμιο που ἀπευθύ-

10. Εδώ νομίζουμε πως γίνεται ἔμμεση ἀναφορά στον τίτλο του *προέδρου των φιλοσόφων*, με τον ὀποἰο ἔχει τιμηθεί ο Μιχαήλ Ψελλός ἀπό τον Κωνσταντίνο Θ' ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ἱστορία*, ἔκδ. I. BEKKER, Βόννη 1853, 21: *πρόεδρον τῶν φιλοσόφων προχειρισάμενος ἄνδρα*.

11. SALAC, 21-23, §7.

12. *Photii Patriarchae Lexicon*, ἔκδ. Chr. THEODORIDIS, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1982, λήμμα *βάνουσσος*: *πᾶς τεχνίτης διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος*: *Iohannis Zonarae Lexicon*, τόμ. Α', ἔκδ. I. A. H. TITTMANN, Amsterdam 1967, λήμμα *βάνουσσος*: *πᾶς ὁ διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος τεχνίτης*: *Hesychius Alexandrinus Lexicon*, ἔκδ. M. SCHMIDT, Amsterdam 1965, λήμμα *βαναουσία*: *καὶ πᾶς τεχνίτης χαλκεὺς ἢ χρυσοκόος βάνουσσος*.

13. *Iohannis Zonarae Lexicon*, λήμμα *λογικός*: *ὅστις μετὰ λόγου πράττει, ὀσον γραμματικός, ρήτωρ*. Την ἴδια ή παρόμοια σημασία δίνουν στους ὀρους *λογικός* και *βάνουσσος* και ἄλλα μεταγενέστερα λεξικά: *λογικός* είναι εκείνος που σχετίζεται με τον ὀρθό λόγο, ὀτι ἀφορᾶ τη διάνοψη, εκείνος που ασχολείται με την αριθμητική. *Βάνουσσος* είναι ο τεχνίτης, ο εργαζόμενος διὰ πυρὸς, ο μηχανικός, ο σιδηρουργός, κλπ. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1985, λήμμα *λογικός* Ε. Α. SORHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη-Λιψία 1888, λήμματα *βαναουουργός*, *λογικός* Η. G. LIDDELL-R. SCOTT, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, λήμματα *βάνουσσος*, *λογικός*.

14. *τῶν βαναύσων τεχνῶν... ὀθεν ὀφάνται τε καὶ ραφεῖς, σκυτοτόμοι τε καὶ σκηνοποιοί, λεπτοουργοί τε καὶ οἰκοδόμοι, κανοποιοί τε καὶ μαλακουργοί καὶ οἱ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τὰ λειτουργικά κατα-*

νει προς τον Ιωάννη Μαυρόποδα, τον επαινεί μεταξύ άλλων, επειδή κατόρθωσε με το πνευματικό του έργο να φέρει στους κόλπους της Εκκλησίας όλους τους χειρώνακτες και τους βαναύσους. «Ω του θαύματος, αναφέρει χαρακτηριστικά, ούτε ο ξυλουργός (*τέκτων*) ούτε ο εργαζόμενος σε δέρματα (*σκυτοτόμος*) ούτε ο χαλκουργός (*καλκεύς*) ούτε άλλος «*χειρώνας ἢ βάνουσος*» έμεινε αμέτοχος των μυστηρίων»¹⁵. Στη *Χρονογραφία* ο Ψελλός περιγράφοντας την αδυναμία της Ζωής στα αρώματα και στη δημιουργία νέων ευωδιών, παρατηρεί ότι ο ιδιωτικός της θάλαμος δεν διέφερε και πολύ σε διακόσμηση από τα εργαστήρια της αγοράς, όπου δούλευαν οι χειρώνακτες (*οἱ βάνουσοι τῶν τεχνῶν*) και οι σιδηρουργοί (*ἐμπύριοι*)¹⁶.

Ο ίδιος συγγραφέας, σε άλλο ρητορικό κείμενο, επιπλήττει τους μαθητές του που δεν πήγαν στο σχολείο εξαιτίας της βροχής και τους αντιπαραθέτει με τους γεωργούς, τους στρατιώτες και τους βαναύσους, ειδικά τους χρυσογνώμονας (αυτούς που δοκίμαζαν το χρυσό) και τους χρυσοχόους, οι οποίοι εργάζονται κάτω από όλες τις καιρικές συνθήκες. Με λύπη διαπιστώνει ότι οι μαθητές του δεν επιδεικνύουν τον κατάλληλο ζήλο για τη γνώση *τῶν κρειπτόνων*, των ανωτέρων, μαθημάτων και για το λόγο αυτό προφασίζονται τα καιρικά φαινόμενα¹⁷. Το χωρίο έχει

σκευάζοντες σκευή: Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, PG 99, 273· βλ. Sp. VRYONIS, Jr., Byzantine Δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century, *DOP* 17, 1963, 310 (= Ο Ίδιος, *Byzantine Institutions, Society and Culture*, New Rochelle-New York 1997, 209–250) και, ειδικά για τις λέξεις βάνουσος και βαναυσία και τη σημασία τους στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 11ο αιώνα, Angeliki LAIOU, The Festival of 'Agathe'. Comments on the Life of Constantinopolitan Women, *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 1, Αθήνα 1986, 117 κ.ε. Σύμφωνα με την Laiou, τον 11ο αιώνα οι λέξεις βάνουσος και βαναυσία αναφέρονται ειδικά στους βιοτέχνες και στους εμπόρους και γενικά σε όσους εργάζονται για την εξοικονόμηση των προς το ζην.

15. οὔθ' ὁ τέκτων, οὔθ' ὁ σκυτοτόμος, οὔθ' ὁ χαλκεύς, οὔδ' εἴ τις ἕτερος χειρώνας ἢ βάνουσος, τῶν μυστηρίων ἀτέλεστος, οὔδὲ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ἐμμελείας ἀμέτοχος. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ Ἀνεκδότων Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Ε', Βενετία 1876, 157.

16. καὶ ὁ ἀποτετημένος αὐτῆ οἶκος εἰς εὐνὴν οὐδὲν τι σεμνότερος ἦν τῶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἐργαστηρίων, ἐφ' ὧν αἱ βάνουσοι τῶν τεχνῶν καὶ ἐμπύριοι τὴν ξυντέλειαν ἔχουσι. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. E. RENAULD, Παρίσι 1926, τόμ. I, 148.

17. Ἄλλ' οὐκ οὕτως οἱ γεωργοῦντες ἢ πατρίδος προπολεμοῦντες, οὔδὲ οἱ τὰς βαναύσους τῶν τεχνῶν μετερχόμενοι. ἀλλ' ὅ τε χρυσογνώμων δεῖσαν ἐκάστοτε τὸν χρυσὸν παραιτῆται τῇ λίθῳ τῇ γνώμονι, καὶ ὁ χρυσοχόος οὕτω καθαίρει τὴν ὕλην ἐκκυρῶν καὶ ἀπαλλάττων τῶν αλλοτρίων καὶ ἀπαξιαπλῶς πᾶς ὁ τέχνης ἐργάτης τινὸς οὐ πρὸς τοὺς καιροὺς ποιεῖται τὴν μεταχείρισιν τῶν ὑλῶν, εἰ μὴ ὅτε καὶ τοῦτο ἔργον τέχνης ἐστίν, ὥσπερ ὁ γεωργὸς ποιεῖν εἴωθεν... ἀλλ' οὐ τοῦτον ὑμεῖς ζηλοῦντες πεποιήκατε ἢ πεπόνθατε τὴν ἀπόλειπιν· ἀλλ' ἐπειδὴ μαλακῶς ἔχετε τῆς γνώμης πρὸς τὴν τῶν κρειπτόνων γνῶσιν, διὰ τοῦτο πᾶν ὅπου τοῦ καιροῦ αἰτιάσθε τῆς τούτων στερήσεως. MICHAELIS PSELLI, *Oratoria Minora*, έκδ. A. LITTLEWOOD, Λιψία 1985, 77.

ιδιαίτερη σημασία, επειδή, πέραν του προσδιορισμού του όρου *βάνουσσος*, αντιπαράβλλονται άμεσα οι «βάνουσσες» τέχνες και γνώσεις με τα *κρείττονα* μαθήματα.

Στην έμμετρη *Χρονική Σύνοψη* ο Κωνσταντίνος Μανασσής (12ος αιώνας) επικρίνει την πολιτική του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) σχετικά με την παροχή υψηλών αξιωμάτων στους *βαναύσσους* και απαριθμεί μερικά από τα επαγγέλματά τους¹⁸: χαλκουργοί (*χαλκεῖς*), ξυλοκόποι (*δρυσοτόμοι*), σκαφεῖς (*σκαφευταί*), ταξιδιώτες για λόγους εμπορικούς (*ἔμποροι*), πωλητές υποδημάτων (*κρηπιδοπῶλαι*), σχοινοπλόκοι (*σχοινοουργοί*), κατεργαζόμενοι υφάσματα (*κναφεῖς*), ἀμπελουργοί (*ἀμπελεργάται*) και άλλοι.

Συχνά, ο όρος *βάνουσσος* χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει μια κοινωνική κατηγορία από άλλες. Από τη *Χρονογραφία* του Ψελλού πληροφορούμαστε ότι ο Μιχαήλ Ε΄ (1041-1042) προσεταιρίστηκε τους επίλεκτους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης (*τὸν... ἀπόλεκτον δῆμον τῆς Πόλεως*), αλλά και τους εμπόρους (*ἀγοραίου τύρβης*) και τους *βαναύσσους* (*τῶν βαναύσων τεχνῶν*)¹⁹, ενώ ο Κωνσταντίνος Ι΄ (1059-1067) δεν άφησε χωρίς αξίωμα ούτε τους ανώτερους αξιωματούχους ούτε τους άμεσους ή τους έμμεσους υφισταμένους τους, αλλά και *τῶν βαναύσων οὐδένα*²⁰.

Από την ανάλυση των σχετικών χωρίων, είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε τους ζητούμενους όρους ως εξής: *Βάνουσοι* ήταν εκείνοι που εξασκούσαν οποιαδήποτε χειρωνακτική εργασία, λεπτή ή μη (*πᾶς ὁ τέχνης ἐργάτης τινός*). *Βάνουσοι* τέχνες και επιστήμες ήταν, επομένως, εκείνες που αφορούσαν τα χειρωνακτικά επαγγέλματα είτε σχετίζονταν με τη φωτιά, όπως του σιδηρουργού, είτε όχι, όπως του ξυλουργού, του επεξεργαζόμενου δέρματα, ή του οικοδόμου. *Λογικά* τέχνες και επιστήμες ήταν, τέλος, εκείνες που αφορούσαν το λόγο και το νου, όπως η φιλοσοφία, η ρητορική, η αριθμητική, η αστρονομία και άλλες.

Η συνεξέταση των στοιχείων μας παρέχει τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι λίγο πριν την έκδοση της *Νεαρᾶς* του 1047 λειτουργούσαν στην αυτοκρατορία

18. *κοσμῶν τοῖς ἀξιώμασι πάντας, τοὺς προσιόντας, / χαλκεῖς, δρυτόμους, σκαφευτάς, ἔμπορους, γαιομάχους, / κρηπιδοπῶλας, σχοινοουργούς, κναφεῖς, ἀμπελεργάτας, / καὶ κυδαιῶν τὰ τίμα, καὶ τὰ λαμπρὰ ρυπαίνων, / καὶ τηλικαύτην εὐκλειαν κατάγων εἰς βαναύσσους, / ἦν ἔπαθλον ἐπίδοσαν οἱ κράτορες οἱ πρόην / ἀνδραγαθίας καὶ χειρῶν κατορθουσῶν μεγάλα, / καὶ ταῦτα τοῖς ἐξ αἵματος καὶ γένους λαμπροσπόρου. Constantini MANASSIS, *Breviarium Chronicum*, έκδ. Ο. LAMPSIDIS, Αθήνα 1996, 357, στίχ. 6706-6707· πρβλ. VRYONIS, «Δημοκρατία», 312.*

19. *τὸν δ' ἀπόλεκτον δῆμον τῆς Πόλεως καὶ ὅσοι τῆς ἀγοραίου τύρβης ἢ τῶν βαναύσων τεχνῶν ᾤκειοῦντο. ΨΕΛΛΟΣ, Χρονογραφία, τόμ. Ι, 96.*

20. *οὐδένα γοῦν τῶν πάντων ἀφήκεν ἀγέραστον, οὐ τῶν ἐν τέλει, οὐ τῶν μετ' ἐκείνους εὐθύς, οὐ τῶν πάρωθι, ἀλλ' οὐδέ τῶν βαναύσων οὐδένα. ΨΕΛΛΟΣ, Χρονογραφία, τόμ. ΙΙ, 145.*

τεχνικά *διδασκαλεία*, στα οποία φοιτούσαν όσοι μαθητές επιθυμούσαν να διδαχθούν *βαναύσους* τέχνες και επιστήμες. Εύλογα τίθεται το ερώτημα εάν τα *διδασκαλεία* αυτά λειτουργούσαν κάτω από την εποπτεία των συντεχνιών ή με τη μέριμνα της κρατικής εξουσίας. Απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσαν, έστω έμμεσα, να δώσουν τα κείμενα της εποχής.

Το *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον* δεν μνημονεύει την εκπαίδευση εκείνων που ανήκαν σε συντεχνίες άλλες εκτός από εκείνη των ταβουλλαρίων, για τη μόρφωση των οποίων το κείμενο παρέχει συγκεκριμένες πληροφορίες²¹. Ο Lemerle εξάλλου υποστηρίζει ότι αγνοούμε σχεδόν τα πάντα για την τεχνική εκπαίδευση την εποχή αυτή²².

Ωστόσο, χωρία της Νεαράς του 1047 διαφωτίζουν κάπως το θέμα. Στα χωρία αυτά ο Κωνσταντίνος Θ' σημειώνει ότι οι προγενέστεροι αυτοκράτορες²³ είχαν αμελήσει τη νομική επιστήμη²⁴, την οποία δηλώνει πως ο ίδιος επιθυμεί να αποκαταστήσει. Έτσι, στην παράγραφο 7α της Νεαράς ο βυζαντινός ηγεμόνας δηλώνει, σχετικά με την αποκατάσταση των νομικών σπουδών, τα εξής: *ἡ γαληνότης ἡμῶν τὸ περὶ τοὺς νόμους ἀμαρτανόμενον ἐπιστροφῆς ἀξιῶ ἀδικώτατον πάντων ἡγησαμένη τοὺς τὸν βίον ἡμῶν τῆς ἀδικίας ἐλευθεροῦντας... ὑπερορᾶν, καὶ τοὺς πᾶσι τοῖς ἄλλοις ἐπιθέντας κόσμον... περιφρονεῖν..., οἱ καὶ τὴν βασιλείαν ἐνδόξως καὶ τὴν πολιτείαν ἀμέμπως μετὰ τῶν τοῦ θεοῦ χειρῶν ἄγουσι²⁵. Δεινὸν γὰρ τῷ ὄντι καὶ σκέτλιον ταῖς μὲν ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαί, καὶ τῶν βαναύσων ἐνίαις, καὶ χώρας ἰδίας καὶ καθηγεμόνας ἀποτετάχθαι, προεδρίας τε κεκληρωῶσθαι καὶ σιτήσεις προσαφωρίσασθαι..., τὸ δὲ πάντων μὲν μαθημάτων ἀναγκαιότατον... ἀλλ' ὅλως ἡμελῆσθαι καὶ ἀπερριφθῆναι²⁶.*

Η διατύπωση της παραγράφου 7α δίνει την εντύπωση ότι, κατά τον 11ο αιώνα, λειτουργούσαν *διδασκαλεία* για την εκπαίδευση σε «λογικές» και «βάνουσες» επιστήμες και τέχνες, για την οργάνωση των οποίων (επικεφαλής, χώροι διδασκαλίας,

21. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, κεφ. I, § 1-3, έκδ. J. NICOLE, Γενεύη 1893, ανατ. Λοδίνο 1970, 13-16 και Das Eparchenbuch Leons des Weisen, έκδ. J. KODER, Βιέννη 1991 [CFHB XXXIII], 74-76· πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, *Ἡ θέση τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία*, Ἀθήνα 1993, 22.

22. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, 235.

23. SALAC, 17, §31-2: *Οἱ πρὸ ἡμῶν εὐσεβέστατοι βασιλεῖς.*

24. SALAC, 19, §41: *τούτων ὑπερεῖδον τὴν ἄσκησιν.*

25. Υποκείμενο των απαρεμφάτων *ὑπερορᾶν* και *περιφρονεῖν* θεωρούμε ότι είναι *ἡ γαληνότης ἡμῶν*, δηλαδή *οἱ καὶ τὴν βασιλείαν ἐνδόξως ἄγουσι*. Στο κείμενο Salac η λέξη *οἱ* δεν είναι άρθρο, αλλά αναφορική αντωνυμία (βλ. και τη λατινική μετάφραση από τον Salac, 20, § 7a). Η παράλειψη του τόνου στην έκδοση Salac οφείλεται, προφανώς, σε τυπογραφική αβλεψία. Η δευτερεύουσα αναφορική πρόταση, που εισάγεται με τη λέξη *οἷ*, προσδιορίζει την έκφραση *ἡ γαληνότης ἡμῶν*.

26. SALAC, 21-23, § 7a.

σιπρέσιο προς τους διδάσκοντες, διευκολύνσεις σε μαθητές και διδάσκοντες) είχε ληφθεί ειδική μέριμνα, ενδεχομένως από την αυτοκρατορική αρχή.

Η μαρτυρία της Νεαράς ως προς το ζήτημα της τεχνικής εκπαίδευσης είναι, δυστυχώς, μοναδική. Έτσι, αγνοούμε ποιές είναι οι βάνουσες επισήμες στις οποίες αναφέρεται ο αυτοκράτορας, αν για την τεχνική εκπαίδευση μεριμνούσαν οι συντεχνίες ή το ίδιο το κράτος, καθώς και την εσωτερική οργάνωση, τον τρόπο λειτουργίας αυτών των *διδασκαλείων*, τη φύση και το πρόγραμμα διδασκαλίας (*ἄλλο τι τῶν ὅσα συνιστᾶν τάξιν διδασκαλείου πέφυκε*).

Σε ό,τι αφορά, τέλος, το χρόνο της ίδρυσης και της λειτουργίας των *διδασκαλείων* με τεχνική κατεύθυνση, οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες μας οδηγούν στη σκέψη ότι αυτά πιθανότατα οργανώθηκαν κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου.

Είναι γνωστό, ότι το πρώτο μισό του 11ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την οικονομική άνοδο εμπόρων και βιοτεχνών, στους οποίους ο Κωνσταντίνος Θ΄ παρέσχε σε ευρεία σχετικά κλίμακα, υψηλά αξιώματα που έκαναν δυνατή την εισδοχή όσων τα έφεραν στη Σύγκλητο²⁷. Η κοινωνική επιτυχία και το γενικότερο πνεύμα της εποχής, σύμφωνα με το οποίο η καταγωγή δε θεωρείτο τόσο σημαντική για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση, όσο η μόρφωση και οι φιλικοί δεσμοί²⁸, έκαναν, κατά τη γνώμη μας, τη «νέα αυτή τάξη» να απαιτήσει για τα μέλη της καλύτερη εκπαίδευση, γεγονός που θα την καθιστούσε περισσότερο ισχυρή και υπολογίσιμη. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ φαίνεται πως συμμερίστηκε την απαίτηση αυτή επιδιώκοντας, προφανώς, να αποκομίσει πολιτικά οφέλη, καθώς μάλιστα η πνευματική θωράκιση της «νέας τάξης» την έκανε πιο ανταγωνίσιμη απέναντι στην «παραδοσιακή αριστοκρατία», κυρίως τη στρατιωτική, από την οποία αισθανόταν ο ίδιος ότι απειλείται.

Κανένας άλλος αυτοκράτορας μετά τον Κωνσταντίνο Ζ΄ μέχρι την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου δεν είχε δείξει τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για την παιδεία, εκτός ίσως από τον Ρωμανό Γ΄ Αργυρό (1025-1034), το ενδιαφέρον του οποίου ωστόσο υπήρξε, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό, μάλλον επιφανειακό και περιορισμένο²⁹. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ αντίθετα, κάτω από την αποφασιστική επιρροή τεσσάρων ανδρών με υψηλή παιδεία και σημαντικές θέσεις στα ανάκτορα (του Κωνσταντίνου Λεικούδη, του Ιωάννη Μαυρόποδος, του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου) προέβη σε γενναίες επεμβάσεις στο χώρο της εκπαίδευσης. Ανα-

27. ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 132· ΜΙΧΑΪΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ίστορία*, 18· ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή Ιστοριών*, έκδ. Μ. PINDER - Th. BÜTTNER-WOBST, Βόννη 1897, τόμ. ΙΙΙ, 616.

28. Hélène AHRWEILER, Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, *TM* 6, 1976, 108-109.

29. ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 32-33.

διοργάνωσε τη φιλοσοφική σχολή και αναβάθμισε τις νομικές σπουδές, που από τα χέρια του συστήματος των ταβουλλαρίων πέρασαν στα χέρια του νομοφύλακα, του επικεφαλής της νομικής σχολής. Οι επεμβάσεις αυτές δίνουν την εντύπωση πως υπήρχε ένα γενικότερο εκπαιδευτικό σχέδιο, το οποίο αφορούσε την ανάπτυξη της παιδείας σε όλες σχεδόν τις βαθμίδες.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, θεωρούμε πιθανό ότι ο βυζαντινός ηγεμόνας έλαβε ορισμένα μέτρα και για την αναδιοργάνωση των τεχνικών επιστημών. Παραμένει, βέβαια, το ερώτημα αν τα *διδασκαλεία* υπάγονταν απευθείας στην κεντρική εξουσία ή σε ιδιώτες υπό αυτοκρατορικό έλεγχο.

Η μέριμνα για τις τεχνικές επιστήμες, όπως εκφράζεται από τη Νεαρά του 1047, νομίζουμε ότι υποδηλώνει τη σημασία που είχαν αποκτήσει μερικά επαγγέλματα την εποχή αυτή μέσα στο πλαίσιο γενικότερων κοινωνικών ανακατατάξεων. Το ιδιαίτερο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για την τεχνική εκπαίδευση, παράλληλα με τη λειτουργία της φιλοσοφικής και της νομικής σχολής, ενισχύει την (γνωστή) άποψη για την ισχύ των γραφειοκρατών στα μέσα του 11ου αιώνα³⁰ και ενδεχομένως είχε ως αποτέλεσμα τη χαλάρωση του ελέγχου των συντεχνιών μέσω του επάρχου.

Δεν γνωρίζουμε αν τα τεχνικά *διδασκαλεία* συνέχισαν να υφίστανται και μετά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Μονομάχου. Το γεγονός, ωστόσο, ότι η ίδρυσή τους συνδεόταν άμεσα, κατά τη γνώμη μας, με την οικονομική και κοινωνική άνοδο των εμπόρων και των βιοτεχνών, καθώς και το ότι οι διάδοχοι του Μονομάχου, και ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας και ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης, παρείχαν αφειδώς υψηλά αξιώματα σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό πολιτών, μάς κάνουν να πιστεύουμε ότι οι σχολές αυτές συνέχισαν τη λειτουργία τους τουλάχιστον μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1081.

30. LEMERLE, *Cinq études*, 289-293.

Stavroula HONDRIDOU, A Note on Technical Education in Byzantium during the Eleventh Century

Few things are known so far about the technical-vocational education and the establishments or schools that provided technical training during the Byzantine period. It seems that the usual way for acquiring such a training was by practicing under the supervision of a professional.

However, a detailed analysis of a number of paragraphs of the Novella, which has been issued by Constantine IX in 1047 for the revival of the studies in law, lead us to the hypothesis that by the middle of the eleventh century technical training was provided in Constantinople through special schools. These schools were, possibly, functioning under the imperial authority. We assume, further, that the innovation of technical training was due to Constantine IX, and that this innovation aimed to reinforce the «new class» of merchants and craftsmen, which arose during his reign.